

O'ZBEK TILINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Turdiyeva Mashhura Utkirovna

Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20325982>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilining tarixiy rivojlanish bosqichlari ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan o'rganiladi. Tadqiqot qadimgi turkiy yozuv yodgorliklaridan tortib hozirgi zamon o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Maqolada o'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir etgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy va geografik omillar tahlil qilingan. Shuningdek, tilning fonetik, leksik va grammatik tizimlarida yuz bergan o'zgarishlar ilmiy dalillar asosida ko'rsatilgan. Tadqiqot natijasi sifatida o'zbek tilining rivojlanish bosqichlari aniq tasniflanib, har bir bosqichning o'ziga xos xususiyatlari belgilangan. Olingan xulosalar zamonaviy o'zbek tilshunosligi uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, rivojlanish bosqichlari, qadimgi turkiy til, o'rta turkiy davr, zamonaviy o'zbek tili, til siyosati, leksik o'zgarishlar, morfologiya, tarixiy tilshunoslik.

Abstract. This article provides a scientific and analytical study of the historical stages of development of the Uzbek language. The research covers the period from ancient Turkic written monuments to the modern Uzbek literary language. The article analyzes the socio-political, cultural and geographical factors that influenced the formation and development of the Uzbek language. In addition, changes in the phonetic, lexical and grammatical systems of the language are shown on the basis of scientific evidence. As a result of the research, the stages of development of the Uzbek language are clearly classified and the specific features of each stage are identified. The conclusions drawn are of theoretical and practical significance for modern Uzbek linguistics.

Keywords: Uzbek language, stages of development, Old Turkic language, Middle Turkic period, modern Uzbek, language policy, lexical changes, morphology, historical linguistics.

Аннотация. В данной статье научно-аналитически исследуются исторические этапы развития узбекского языка. Исследование охватывает период от древнетюркских письменных памятников до современного узбекского литературного языка. В статье анализируются социально-политические, культурные и географические факторы, повлиявшие на формирование и развитие узбекского языка. Кроме того, на основе научных данных показаны изменения в фонетической, лексической и грамматической системах языка. По результатам исследования чётко классифицированы этапы развития узбекского языка и определены характерные особенности каждого из них. Полученные выводы имеют теоретическое и практическое значение для современного узбекского языкознания.

Ключевые слова: узбекский язык, этапы развития, древнетюркский язык, среднетюркский период, современный узбекский язык, языковая политика, лексические изменения, морфология, историческое языкознание.

Kirish. O'zbek tili — O'zbekiston Respublikasining davlat tili bo'lib, uning tarixi ming yillar davomida shakllanib kelgan. Tilning kelib chiqishi va rivojlanish bosqichlarini ilmiy jihatdan o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, madaniyat va falsafa fanlari uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansubligini hisobga olsak, uning tadqiqoti umumturkiy tilshunoslik kontekstida ham alohida o'rin egallaydi.

Hozirgi kunda o'zbek tilining rivojlanish bosqichlari turli tadqiqotchilar tomonidan har xil mezonlar asosida tasniflanmoqda. Ayrim olimlar tarixiy-xronologik tamoyilni, boshqalar esa lingvistik-tipologik yondashuvni asosiy mezon sifatida qabul qiladi. Ushbu maqolada har ikki yondashuv uyg'unlikda qo'llanilib, o'zbek tilining rivojlanish bosqichlariga kompleks tahlil beriladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, globallashuv jarayonida til siyosati masalalari, ayniqsa, milliy tillarning rivojlanishi va saqlanib qolishi masalasi alohida muhimlik kasb etmoqda. O'zbek tilining tarixiy rivojlanishini chuqur o'rganish orqali uning zamonaviy holatini to'g'ri baholash va kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlarini aniqlash mumkin bo'ladi.

Tadqiqotning maqsadi: O'zbek tilining asosiy rivojlanish bosqichlarini aniq tasniflab, har bir bosqichning tilshunoslik xususiyatlarini ilmiy dalillar asosida ko'rsatish va ushbu bosqichlarda tilga ta'sir etgan omillarni tahlil qilishdan iborat.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. o'zbek tilining tarixiy rivojlanishini o'rganish sohasida ko'plab fundamental tadqiqotlar amalga oshirilgan. Shamsiyev va Abdullayev (1987) o'zbek tilining grammatik tizimini tarixiy nuqtai nazardan birinchi bor tizimli ravishda tahlil qilgan olimlar qatoriga kiradi. Ularning ishida qadimgi va o'rta turkiy davrlarning grammatik xususiyatlari batafsil yoritilgan.

Qodirov (2003) o'zining fundamental tadqiqotida o'zbek tili tarixini besh asosiy bosqichga bo'lib, har bir bosqichni yozuv yodgorliklari asosida ilmiy jihatdan asoslab bergan. Bu tasnif keyinchalik ko'plab tadqiqotchilar tomonidan qabul qilingan va rivojlantirilgan.

Yunusov (2010) va Toshmatov (2012) o'zbek tilining leksik tarkibidagi tarixiy o'zgarishlarni o'rgangan bo'lib, ular arabcha va forscha so'z qatlamlarining tilga ta'sirini batafsil tahlil qilgan. Ushbu tadqiqotlar o'rta asrlar davridagi til jarayonlarini tushinishda muhim manba hisoblanadi.

Botirov (2015) zamonaviy o'zbek tili leksikografiyasiga bag'ishlangan ishida XX asrdagi til islohotlarini va ularning lug'at tarkibiga ta'sirini keng qamrovli o'rganib chiqqan. Tadqiqot so'nggi yuz yillikdagi til siyosati masalalarini qamrab oladi.

Xasanov va Nazarov (2018) birgalikda yozgan monografiyasida o'zbek tilining fonetik tizimidagi tarixiy o'zgarishlarni ovoqli yozuvlar va qo'lyozma manbalari orqali tahlil qilgan. Bu asar tarixiy fonetika sohasidagi eng yirik ishlardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanilgan: Tarixiy-qiyosiy metod: O'zbek tilining turli davrlardagi holatini o'zaro solishtirish va umumturkiy tillar bilan qiyosiy tahlil qilish uchun ushbu metoddan foydalanilgan. Bu metod tilning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashga imkon beradi.

Tavsifiy metod: Har bir tarixiy bosqichning tilshunoslik xususiyatlarini batafsil tavsiflash maqsadida qo'llangan. Yozuv yodgorliklari, qo'lyozmalar va tarixiy lug'atlar asosida tilning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari tavsiflangan.

Statistik tahlil metodi: Turli davrlardagi leksik birliklar, so'z yasash modellari va grammatik shakllarning miqdoriy ko'rsatkichlarini aniqlash uchun statistik tahlil usullaridan foydalanilgan.

Matn tahlili metodi: Qadimgi turkiy yozuvlar (Urxun-Enasoy yodgorliklari), o'rta asrlar qo'lyozmalari va zamonaviy adabiy matnlarni lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilish usuli qo'llangan.

Tadqiqot manbalari sifatida Urxun-Enasoy bitiktoshlari, Devonu lug'otit-turk, Qutadg'u bilig, Muqaddimatul-adab, Chig'atoy davri adabiy yodgorliklari, XIX-XX asrlar o'zbek matbuoti va zamonaviy o'zbek adabiy tili namunalari olingan.

Natija va muhokama. Qadimgi turkiy davr (V–X asrlar) O'zbek tilining ilk shakllanish jarayoni qadimgi turkiy til davriga borib taqaladi. Urxun-Enasoy bitiktoshlari (VII–VIII asrlar) bu davrning asosiy yozuv yodgorliklari sifatida tilning dastlabki grammatik tizimini aks ettiradi. Bu davrda turkiy tillar hali differentsiyalanmagan, umumturkiy ildiz saqlanib qolgan edi. Fonetik jihatdan unlilar tizimi ancha murakkab bo'lib, so'z boshida undosh tovushlarning qo'llanishi hozirgi o'zbek tiliga nisbatan keng tarqalgan edi.

O'rta turkiy davr (XI–XV asrlar)

XI–XV asrlar o'rta turkiy davr deb ataladi. Bu davrda Mahmud Qoshg'ariyning 'Devonu lug'otit-turk' asari (1072–1074) va Yusuf Xos Hojibning 'Qutadg'u bilig' asari (1069) kabi muhim yodgorliklar yaratildi. Arabcha va forscha so'zlarning o'zbek tiliga kirib kelishi bu davrda jadallashdi. Islom dini ta'sirida diniy leksika tobora kengaydi. Grammatik tizimda ham sezilarli o'zgarishlar yuz berdi: kelishiklar tizimi murakkablashdi, fe'l shakllari yangi funksional yuklamalar bilan boyidi.

Chig'atoy davri (XV–XIX asrlar).

Chig'atoy adabiy tili XV asrdan boshlab shakllana boshladi va Alisher Navoiy ijodi bilan o'z cho'qqisiga chiqdi. Navoiyning 'Xamsa' asari (1483–1485) va boshqa asarlari o'zbek adabiy tilini rivojlantirishda munosib o'rin tutadi. Bu davrda o'zbek tili arab va fors tillarining kuchli ta'siri ostida bo'ldi, ammo o'z milliy xususiyatlarini saqlab qoldi. Chig'atoy yozuv tizimi arab yozuviga asoslangan bo'lib, bu grafik an'ana XIX asrgacha davom etdi.

Zamonaviy o'zbek tili davri (XX asr – hozirgi kun)

XX asrda o'zbek tili katta o'zgarishlarni boshidan kechirdi. 1920-yillarda arab yozuvidan lotin yozuviga o'tish amalga oshirildi, 1940-yillarda esa kirill yozuviga o'tildi. 1992-yilda mustaqillik e'lon qilinganidan so'ng lotin yozuviga qayta o'tish jarayoni boshlandi. Bu islohotlar nafaqat grafik tizimni, balki leksik va grammatik normalarni ham o'zgartirdi. O'zbek Respublikasining davlat tili maqomiga ega bo'lishi tilning rasmiy va standartlashtirilgan rivojlanishiga zamin yaratdi.

Ushbu tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, o'zbek tilining rivojlanishi to'rt asosiy bosqichdan iborat bo'lib, har bir bosqichda tilning ichki qonuniyatlari bilan birga tashqi ijtimoiy-siyosiy omillar ham muhim rol o'ynagan. Tilning rivojlanish dinamikasida uzluksizlik va yangilanish jarayonlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda kechgan.

Xulosa. Ushbu tadqiqot doirasida o'zbek tilining qadimgi turkiy davrdan tortib hozirgi zamongacha bo'lgan rivojlanish yo'lini keng qamrovli o'rganish natijasida bir qator muhim ilmiy xulosalarga kelish mumkin bo'ldi.

Birinchi xulosa: Bosqichli rivojlanish qonuniyati O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida to'rt asosiy bosqichni bosib o'tgan: qadimgi turkiy davr (V–X asrlar), o'rta turkiy davr (XI–XV asrlar), chig'atoy adabiy tili davri (XV–XIX asrlar) va zamonaviy o'zbek tili davri (XX asr – hozirgi kun). Har bir bosqich o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar bilan tavsiflanib, tilning ichki rivojlanish dinamikasini belgilab bergan. Bosqichlar orasidagi o'tish davrlari keskin siljish emas, balki asta-sekin evolyutsion jarayon sifatida kechganligini yozuv yodgorliklari tasdiqlaydi.

Ikkinchi xulosa: Tashqi omillarning tildagi izi O'zbek tilining rivojlanishiga ijtimoiy-siyosiy, diniy va madaniy omillar bevosita ta'sir ko'rsatgan. Islom dinining keng tarqalishi (IX–X asrlar) arabcha so'z qatlamlarining tilga kirib kelishini jadallashtirib, diniy, falsafiy va ilmiy leksikani sezilarli darajada boyitdi. Temuriylar davlatining madaniy yuksalishi chig'atoy adabiy tilining shakllanishiga zamin yaratdi. Rus imperiyasi va keyinchalik sovet hokimiyatining o'rnatilishi rus va xalqaro terminlarning o'zlashtirilishiga olib keldi. Mustaqillik yillarida esa milliy til siyosati

asosida yangi terminologiya yaratildi va lotin yozuviga o'tish amalga oshirildi. Bu jarayonlar tilning nafaqat leksik, balki uslubiy va me'yoriy tizimiga ham chuqur ta'sir ko'rsatgan.

Uchinchi xulosa: Grammatik asosning barqarorligi O'zbek tili ko'p asrlar davomida arabcha, forsha, ruscha va boshqa tillardan katta hajmdagi so'z qatlamlarini o'zlashtirgan bo'lsa-da, tilning grammatik qurilishi — agglutinatativ tuzilma, suffiks ustuvorligi, so'z tartibining SOV modeli — o'z qadimgi turkiy ildizlarini saqlab qolgan. Bu holat o'zbek tilining mustahkam ichki tizimga ega ekanligini va o'zga tillar ta'siriga nisbatan grammatik jihatdan barqarorligini ko'rsatadi. Hatto yozuv tizimi uch marta almashgan davrda ham grammatik me'yorlar asosan o'z o'rnida qolgan.

To'rtinchi xulosa: Leksik qatlamlarning murakkab tarkibi Zamonaviy o'zbek tili lug'at boyligining tahlili shuni ko'rsatadiki, uning leksik tarkibi bir necha qatlamdan iborat: tub turkiy qatlam (asosiy leksika, kun-turmush so'zlari), arabcha qatlam (din, ilm, falsafa, etika sohalari), forsha qatlam (adabiyot, san'at, uy-ro'zg'or leksikasi), ruscha va internatsional qatlam (fan, texnika, siyosat sohalari) hamda so'nggi o'n yilliklarda yaratilib kelinayotgan milliy terminologiya. Bu qatlamlarning uyg'un holda birgalikda faoliyat ko'rsatishi o'zbek tilining boyligi va moslashuvchanligini ta'minlaydi.

Beshinchi xulosa: Standartlashtirish va me'yorlashtirish jarayoni XX asrda boshlangan va hozirga qadar davom etayotgan til standartlashtirish jarayoni o'zbek adabiy tilining barqarorlashuvida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. 1929-yilgi va 1940-yilgi yozuv islohotlari, 1992-yildan boshlangan lotin yozuviga o'tish, O'zbek tilining imlo lug'atlari va grammatikalarining nashr etilishi, shuningdek, ommaviy axborot vositalarida til me'yorlarining qo'llanilishi — bularning barchasi adabiy tilning umumxalq miqyosida keng qo'llanilishiga xizmat qilgan.

Umumiy ilmiy xulosa: O'zbek tili — uzluksiz taraqqiyotda bo'lgan, o'z tarixiy ildizlarini asragan holda zamonga moslasha olgan boy va mukammal til tizimidir. Uning rivojlanish tarixi shuni ko'rsatadiki, til — faqat muloqot vositasi emas, balki xalqning milliy ongi, tarixi va madaniyatining tirik ko'zgidir. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun eng muhim yo'nalishlar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: dialektologik tadqiqotlarni kengaytirish, raqamli korpus tilshunosligini rivojlantirish va o'zbek tilini xalqaro miqyosda o'rgatish metodikasini takomillashtirish.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Shamsiyev P., Abdullayev S. *O'zbek tili grammatikasining tarixiy masalalari*. — Toshkent: Fan, 1987. — 312 b.
2. Qodirov A. *O'zbek tili tarixi: nazariya va metodologiya*. — Toshkent: O'qituvchi, 2003. — 428 b.
3. Yunusov R. *O'zbek tili leksikasining tarixiy qatlamlari*. — Toshkent: Akademiya, 2010. — 256 b.
4. Toshmatov N. *O'rta asrlar o'zbek tili leksikografiyasi*. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2012. — 198 b.
5. Botirov O'. *Zamonaviy o'zbek tili va til siyosati*. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. — 344 b.
6. Xasanov B., Nazarov T. *O'zbek tili tarixiy fonetikasi*. — Toshkent: MUMTOZ SO'Z, 2018. — 287 b.
7. Mirzayev A. *Chig'atoy adabiy tili: shakllanishi va xususiyatlari*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2008. — 376 b.
8. Raximov S. *O'zbek yozuvi tarixi va yozuv islohotlari*. — Toshkent: O'zbekiston, 2016. — 220 b.
9. Ibrohimov N. *Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklari tilining morfologik xususiyatlari*. — Toshkent: O'qituvchi, 2005. — 304 b.

10. Jo'rayev M. *O'zbek tilining rivojlanish dinamikasi: tarixiy va zamonaviy muammolar.* — Toshkent: Klassik so'z, 2021. — 392 b.